

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari

Azizova MahliyoXon Xayotjon qizi

Qo'qon davlat universiteti,

Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlash ma'lumotni shunchaki eslab qolish emas, balki uni anglash, dalillarni tekshirish, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish, xulosa chiqarish va o'z qarorini asoslay olishni qamrab oluvchi murakkab intellektual faoliyat sifatida talqin etiladi. Maqolada ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va pedagogik modellastirish usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida muammoli ta'lim, savol-javobga asoslangan muloqot, matn va manbalarni tanqidiy tahlil qilish, munozara, loyiha ishi hamda refleksiyaning o'quvchilarda dalillash, tahlil, baholash va o'z fikrini qayta ko'rib chiqish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni asoslandi. Shuningdek, tanqidiy fikrlashni shakllantirish bir martalik mashg'ulot emas, balki barcha fanlar mazmuniga izchil singdiriladigan pedagogik jarayon ekanligi ko'rsatildi. Maqola empirik tajriba natijalarini taqdim etmaydi; undagi xulosalar ilmiy manbalar tahlili va nazariy umumlashtirishga asoslanadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, kompetensiya, ta'lim-tarbiya, muammoli ta'lim, dalillash, refleksiya, interfaol metodlar, pedagogik texnologiya.

KIRISH

Zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri o'quvchiga tayyor ma'lumotlarni yetkazish bilan cheklanmay, mustaqil fikrlaydigan, axborotni tahlil qila oladigan, o'z qarashini dalillar bilan asoslaydigan va mas'uliyatli qaror qabul qiladigan shaxsni tarbiyalashdir. Axborot hajmining ortishi sharoitida ma'lumotni topishning o'zi yetarli emas: uning ishonchliligini aniqlash, muallif pozitsiyasini anglash, fakt va fikrni farqlash hamda bir-biriga zid xulosalarni taqqoslash talab etiladi. Shu jihatdan tanqidiy fikrlash ta'lim sifatini belgilovchi muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi turli ilmiy yondashuvlarda tahlil, talqin, xulosa chiqarish, baholash va o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish bilan bog'lanadi. Facione (1990) ekspertlar konsensusiga tayangan holda tanqidiy fikrlashni maqsadga yo'naltirilgan hukm chiqarish jarayoni sifatida tavsiflaydi. Dewey (1933) esa reflektiv fikrlashda e'tiqod yoki taxminni uning asoslari va ehtimoliy oqibatlari nuqtayi nazaridan faol, izchil ko'rib chiqishga urg'u beradi. Bu yondashuvlar o'quvchi fikrini

shunchaki “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” deb baholashdan ko‘ra, uning qanday dalillarga tayanganini va xulosaga qanday kelganini o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi [2, 12].

O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta‘lim sohasining asosiy tamoyillari va ta‘lim oluvchilarning rivojlanishi uchun huquqiy asoslar belgilangan [13]. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham ta‘lim sifatini oshirish va inson kapitalini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilgan [14]. Ushbu hujjatlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga bevosita metodik ko‘rsatma bermasa-da, o‘quvchining intellektual salohiyati va ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan pedagogik izlanishlar uchun umumiy normativ-mohiyaviy zamin yaratadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, dars jarayonida ba‘zan o‘quvchining tayyor javobni eslab aytilishi uning bilimini baholashning asosiy mezoniga aylanib qoladi. Bunday holatda o‘quvchi javobni yodda saqlashi mumkin, biroq yangi vaziyatda bilimni qo‘llash, dalilni tekshirish yoki mustaqil xulosa chiqarishda qiynalishi ehtimoli mavjud. Ennis (2018) tanqidiy fikrlashni alohida fan doirasida emas, turli fanlar mazmuni va o‘qitish usullari bilan bog‘liq holda rivojlantirish zarurligini ta‘kidlaydi. Demak, mazkur kompetensiyani shakllantirish o‘qituvchi faoliyati, dars mazmuni, baholash mezonlari va sinfdagi muloqot madaniyatining o‘zaro uyg‘unligini talab etadi.

Maqolaning maqsadi — ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi nazariy yondashuvlar, pedagogik shart-sharoitlar va amaliy metodik imkoniyatlarni tahlil qilish hamda umumlashtirilgan tavsiyalar ishlab chiqish.

METODOLOGIYA

Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Tadqiqot jarayonida pedagogika va tanqidiy fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar materiallari hamda O‘zbekiston Respublikasining ta‘limga oid normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilindi. Ishda hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish, ilmiy qarashlarni qiyoslash, tushunchalarni aniqlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Tahlilning birinchi bosqichida tanqidiy fikrlashning tarkibiy qismlari va ta‘limdagi vazifalari aniqlashtirildi. Ikkinchi bosqichda muammoli ta‘lim, dialogik muloqot, hamkorlikda o‘rganish, loyiha faoliyati va refleksiya kabi yondashuvlarning nazariy asoslari solishtirildi. Uchinchi bosqichda ushbu yondashuvlar asosida dars jarayoniga tatbiq etish mumkin bo‘lgan metodik ketma-ketlik va baholash mezonlari umumlashtirildi.

Maqolada maktab yoki muayyan sinfda tajriba-sinov o‘tkazilgani, ishtirokchilar soni yoki statistik samaradorlik ko‘rsatkichlari haqida da’vo qilinmaydi. Shu sababli “natijalar” bo‘limida keltirilgan xulosalar empirik tajriba natijalari emas, balki manbalar tahlili asosida ishlab chiqilgan nazariy umumlashtirishlar sifatida talqin qilinishi lozim. Bunday yondashuv dalillar bilan tasdiqlanmagan miqdoriy natijalarni keltirishdan saqlanish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

3.1. Tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmuni va tarkibiy qismlari

Tanqidiy fikrlashni faqat tanqid qilish yoki kamchilik izlash bilan tenglashtirish to'g'ri emas. U, avvalo, fikr va axborotga ongli munosabatda bo'lish, savol qo'yish, dalillarni tekshirish, muqobil izohlarni ko'rib chiqish va asoslangan xulosa chiqarish jarayonidir. Halpern (2014) tanqidiy fikrlashni muammolarni hal etish va qaror qabul qilishda maqsadli qo'llanadigan kognitiv ko'nikmalar bilan bog'laydi. Shunday ekan, tanqidiy fikrlovchi o'quvchi faqat o'z fikrini bildirmaydi; u fikrining asosini ko'rsatadi, qarama-qarshi dalilni tinglaydi va yangi ma'lumot paydo bo'lsa, xulosasini qayta ko'rib chiqishga tayyor bo'ladi.

Tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shartli ravishda o'zaro bog'langan bir necha tarkibiy qism orqali izohlash mumkin. Birinchisi — tahlil: matn, hodisa yoki muammoning qismlarini ajratish, ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rish. Ikkinchisi — talqin: axborot mazmuni va vaziyatni anglash. Uchinchisi — dalillarni baholash: ma'lumot manbasining ishonchliligi, dalilning yetarliligi va xulosaning mantiqiylikini tekshirish. To'rtinchisi — xulosa chiqarish: mavjud dalillar asosida ehtimoliy yechim yoki qarorni shakllantirish. Beshinchisi — izohlash va dalillash: o'z qarashini tushunarli bayon qilish. Oltinchisi — refleksiya: o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish, xato yoki biryoqlamalilikni aniqlash (Facione, 1990; Halpern, 2014).

Bu tarkibiy qismlar bir-biridan ajralgan holda emas, o'zaro ta'sirda namoyon bo'ladi. Masalan, tarixiy manbani o'rganayotgan o'quvchi matn mazmunini talqin qiladi, muallif va yaratilgan davr haqida savol beradi, manbadagi dalillarni boshqa manbalar bilan taqqoslaydi, so'ng o'z xulosasini asoslaydi. Tabiiy fanlarda esa kuzatuv natijasi bilan taxminni farqlash, bir hodisaga bir nechta izohni ko'rib chiqish va xulosani kuzatuvga moslashtirish tanqidiy fikrlashni faollashtiradi.

OECDning PISA 2022 natijalariga oid tahlillari o'quvchilarning bilimni yangi vaziyatlarda qo'llashi va muammolarni hal qilishga tayyorligini xalqaro baholashning muhim yo'nalishlari sifatida ko'rsatadi [5, 6]. Bu holat maktab ta'limida bilimni qayta aytish bilan bir qatorda uni tahlil qilish, qo'llash va asoslashga yo'naltirilgan topshiriqlar ulushini oshirish zarurligini kuchaytiradi.

3.2. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Birinchi shart — psixologik jihatdan xavfsiz va hurmatga asoslangan sinf muhitini yaratish. O'quvchi noto'g'ri javob berishdan qo'rqsa yoki uning fikri masxara qilinishidan xavotir olsa, savol berish va taxmin bildirishdan tiyilishi mumkin. O'qituvchi fikrni shaxsdan ajratib baholashi, "Nega bunday deb o'ylaysiz?", "Qaysi dalil fikringizni qo'llab-quvvatlaydi?" kabi savollar bilan mulohazani chuqurlashtirishi lozim. Bu jarayonda xato jazolash uchun sabab emas, balki fikrlashni aniqlashtirish imkoniyati sifatida ko'riladi [1, 3].

Ikkinchi shart — ochiq va muammoli savollardan foydalanish. Yagona qisqa javobni talab qiladigan savollar xotirani tekshirishi mumkin, ammo har doim ham tahlil va dalillashni talab etmaydi. "Qanday sabablar bu hodisaga olib keldi?", "Boshqa yechim bo'lishi mumkinmi?", "Bu xulosani qaysi dalil kuchaytiradi yoki zaiflashtiradi?" kabi savollar o'quvchini izlanishga undaydi. Savolning murakkabligi o'quvchining yoshi va tayyorgarligiga mos bo'lishi, zarur hollarda matn, jadval, rasm yoki boshqa tayanch materiallar bilan qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Uchinchi shart — o'qituvchining fasilitatorlik roli. O'qituvchi barcha savollarga darhol tayyor javob beruvchi yagona manba bo'lib qolmasdan, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltiradi. Buning uchun u fikrlarni taqqoslash, dalil so'rash, qarama-qarshi nuqtayi nazarni ko'rib chiqish va o'quvchiga xulosasini qayta ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Ennis (2018) ta'kidlaganidek, tanqidiy fikrlashni o'qitish faqat umumiy qoidalarini o'rgatish bilan cheklanmasligi, balki ularni fan mazmunidagi real vaziyatlarda qo'llashni ham qamrab olishi kerak.

To'rtinchi shart — baholash mezonlarining shaffofligi. Agar o'quvchi faqat yakuniy javob uchun baholansa, u fikrlash jarayonini ko'rsatishga kamroq intilishi mumkin. Baholashda savolning aniqligi, dalilning mosligi, xulosaning mantiqiyliigi, muqobil qarashlarni hisobga olish va o'z fikrini ravon izohlash kabi mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda o'qituvchi javobning mazmuniy to'g'riligini ham e'tibordan chetda qoldirmasligi, dalillashni noto'g'ri ma'lumotni oqlash vositasiga aylantirmasligi lozim.

Beshinchi shart — axborot savodxonligi bilan integratsiya. O'quvchilar turli manbalardagi ma'lumotlarni tekshirish, muallifning maqsadini aniqlash, fakt va fikrni farqlash, sanalar va dalillarni solishtirishga o'rgatilishi kerak. Ayniqsa, raqamli muhitda keng tarqalgan xabarlar, reklama va ijtimoiy tarmoq postlari ustida ishlash o'quvchiga axborotni avtomatik qabul qilmaslik, manbani tekshirish va dalil talab qilish odatini shakllantirishga yordam beradi.

3.3. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlar va topshiriqlar

Muammoli ta'lim tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali yo'llaridan biri sifatida qaraladi. Bunda dars o'quvchiga tayyor qoida berishdan emas, balki o'rganilayotgan mavzuga mos muammo yoki savolni qo'yishdan boshlanishi mumkin. O'quvchilar dastlabki taxminlarini aytadi, ma'lumot to'playdi, dalillarni tahlil qiladi va yechimni asoslaydi. O'qituvchi jarayon davomida yordamchi savollar beradi, biroq fikrlash ishini o'quvchining o'rniga bajarmaydi [1, 3, 15].

Munozara va debatlar o'quvchilarga qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni tinglash, fikrni dalil bilan himoya qilish va boshqalarning dalillarini adolatli baholash imkonini beradi. Munozara faqat kim g'olib chiqishini aniqlashga qaratilmasligi kerak. Muhim mezonlar — dalilning ishonchliligi, fikrning izchilligi, suhbatdosh fikrini to'g'ri tushunish va qarshi dalilga mazmunli javob qaytarish. O'qituvchi bahs madaniyatini oldindan belgilangan qoidalar orqali qo'llab-quvvatlaydi.

Matn va manbalarni qiyosiy tahlil qilish ham turli fanlarda qo'llanishi mumkin. O'quvchilarga bir masala yuzasidan ikki xil matn yoki ma'lumot berilib, mualliflarning umumiy va farqli fikrlarini aniqlash, dalillarini baholash va qaysi xulosa kuchliroq ekanini asoslash topshiriladi. Bunday topshiriqni bajarishda o'quvchilar "muallif nima demoqda?", "u nimaga tayangan?", "qanday ma'lumot yetishmayapti?" kabi savollarga javob izlaydi. Bu usul tayyor matnni passiv o'qishdan faol tahlilga o'tishga yordam beradi.

Loyiha metodi tanqidiy fikrlashni hamkorlik, rejalashtirish va amaliy muammoni hal qilish bilan bog'laydi. Masalan, o'quvchilar maktabda qog'oz sarfini kamaytirish, kitobxonlikni rag'batlantirish yoki sinfdagi o'quv muhitini yaxshilash bo'yicha kichik loyiha ishlab chiqishi mumkin. Ular muammoni aniqlaydi, ma'lumot

yig'adi, yechim variantlarini taqqoslaydi, kutilayotgan natijalarni baholaydi va taklifini taqdim etadi. Loyihaning bahosi faqat yakuniy mahsulotga emas, jarayonda keltirilgan dalillar, vazifalarni taqsimlash va xulosalarni asoslashga ham bog'lanishi lozim.

Refleksiya tanqidiy fikrlashning metakognitiv tomonini rivojlantiradi. Dars yakunida o'quvchidan "Bugun qaysi dalil fikrimni o'zgartirdi?", "Qaysi savolga hali javob topmadim?", "Xulosamni qanday tekshirishim mumkin?" kabi savollarga javob yozish so'ralishi mumkin. Qisqa refleksiv yozuv, o'zaro baholash va o'zini baholash o'quvchiga o'z fikrlash jarayonini anglash hamda keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi.

Quyidagi umumlashtirilgan ketma-ketlikni dars jarayoniga moslashtirish mumkin: 1) muammo yoki savolni taqdim etish; 2) dastlabki fikr va taxminlarni aniqlash; 3) dalil va manbalarni o'rganish; 4) muqobil qarashlarni taqqoslash; 5) xulosa yoki yechimni asoslash; 6) refleksiya va o'z xulosasini qayta ko'rib chiqish. Ushbu ketma-ketlik qat'iy qolip emas: o'qituvchi fan mazmuni, yosh xususiyatlari, dars maqsadi va mavjud vaqtga qarab bosqichlarni birlashtirishi yoki o'zgartirishi mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda raqamli vositalar ham qo'llanishi mumkin, biroq texnologiyaning o'zi avtomatik ravishda yuqori darajadagi fikrlashni ta'minlamaydi. Elektron manbalarni qiyoslash, raqamli taqdimotdagi dalillarni tekshirish yoki onlayn hamkorlikda muammoni hal qilish faqat aniq o'quv maqsadi va baholash mezonlari bilan bog'langandagina foydali bo'ladi. O'qituvchi raqamli materialning ishonchliligini tekshirish usullarini ham namoyish qilishi zarur.

Nazariy tahlil asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga doir quyidagi pedagogik mezonlar taklif etiladi: (a) o'quvchi savol qo'ya olishi; (b) fikrini dalil bilan izohlashi; (c) manba yoki dalilning ishonchliligini tekshirishi; (d) kamida bitta muqobil nuqtayi nazarni ko'rib chiqishi; (e) mantiqiy xulosa chiqarishi; (f) yangi dalil asosida fikrini aniqlashtirishi. Bu mezonlar universal standart sifatida emas, balki o'qituvchi tomonidan fan va yosh xususiyatlariga moslashtiriladigan amaliy yo'riqnoma sifatida qaralishi kerak.

Metodlarni tanlashda bir qator xavflarni ham hisobga olish zarur. Birinchidan, munozara ayrim faol o'quvchilarning fikri bilan cheklanib qolmasligi kerak; kichik guruhlar, yozma javoblar va navbat bilan fikr bildirish imkoniyatlari teng ishtirokni kuchaytiradi. Ikkinchidan, "tanqidiy fikrlash" bahonasida o'quvchining har qanday fikrini inkor etish yoki o'qituvchi qarashini yagona to'g'ri pozitsiya sifatida taqdim etish mumkin emas. Uchinchidan, dalillarni baholash o'rgatilayotganda o'quvchilarga yetarli ma'lumot va tushunarli mezonlar berilishi lozim. To'rtinchidan, yosh o'quvchilarga murakkab vazifalarni bosqichma-bosqich o'rgatish, tayanch savollar va namunalar bilan ko'maklashish talab etiladi.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun alohida bir metodni tanlashning o'zi kifoya qilmaydi. Eng muhim omil — metod, mazmun, sinf muhitidagi muloqot, baholash va refleksiyaning bir maqsadga yo'naltirilganligidir. Ta'lim jarayonida o'quvchi dalil izlaydigan, savol beradigan, o'z xulosasini tekshiradigan va boshqalarning fikrini hurmat bilan tahlil qiladigan faol subyektga aylanishi lozim.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy tahlil tanqidiy fikrlash kompetensiyasi o'quvchining ma'lumotni tahlil qilish, talqin etish, dalillarni baholash, xulosa chiqarish, fikrini asoslash va o'z mulohazasini nazorat qilish qobiliyatlarini qamrab olishini ko'rsatadi. Ushbu kompetensiyalar o'quvchining faqat o'quv topshiriqlarini bajarishiga emas, kundalik hayotdagi axborot va qarorlarni ongli baholashiga ham xizmat qiladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy pedagogik imkoniyatlari muammoli ta'lim, ochiq savollar, dialogik muloqot, munozara, manbalarni qiyosiy tahlil qilish, loyiha faoliyati va refleksiya tizimli foydalanishda namoyon bo'ladi. Biroq metodlarning samarasi ularning dars maqsadiga mosligi, o'quvchilarning yosh va tayyorgarlik xususiyatlarini hisobga olish, xavfsiz muloqot muhitini yaratish hamda shaffof baholash mezonlarini belgilash bilan chambarchas bog'liq.

Amaliyot uchun quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: har bir mavzuda kamida bitta ochiq savol yoki muammoli vaziyatdan foydalanish; o'quvchilardan javob bilan birga dalilni ham ko'rsatishni so'rash; turli manbalardagi ma'lumotlarni solishtirishga imkon beruvchi topshiriqlar tuzish; guruhli munozaralarda hurmat va dalillash qoidalarini joriy etish; dars yakunida qisqa refleksiya tashkil qilish; baholashda faqat yakuniy javobni emas, fikrlash jarayonini ham hisobga olish.

Keyingi tadqiqotlarda ushbu nazariy tavsiyalarni muayyan fan yoki sinf kesimida tajriba-sinovdan o'tkazish, tanqidiy fikrlash ko'rsatkichlarini oldindan belgilangan mezonlar asosida baholash va olingan natijalarni statistik tahlil qilish maqsadga muvofiq. Mazkur maqola bunday tajriba natijalarini da'vo qilmaydi; u keyingi empirik tadqiqotlar va metodik ishlanmalar uchun nazariy asos va amaliy yo'nalishlarni taklif etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Ennis, R. H. (2018). Critical thinking across the curriculum: A vision. *Topoi*, 37, 165–184. <https://doi.org/10.1007/s11245-016-9401-4>

[2] Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. The Delphi Report. American Philosophical Association. <https://eric.ed.gov/?id=ED315423>

[3] Halpern, D. F. (2014). Thought and knowledge: An introduction to critical thinking (5th ed.). Psychology Press.

[4] Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). PISA 2018 results (Volume I): What students know and can do. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en>

[5] Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). PISA 2022 results (Volume I): The state of learning and equity in education. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>

[6] Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). PISA 2022 results (Volume II): Learning during—and from—disruption. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/a97db61c-en>

[7] Organisation for Economic Co-operation and Development. (2024). PISA 2022 results (Volume V): Learning strategies and attitudes for life. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c2e44201-en>